

УДК 316.334.2

Ю.Привалов,
кандидат філософських наук;
Л.Амджадін,
кандидат соціологічних наук

СОЦІАЛЬНА КАПІТАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті розглядається соціальний капітал як індикаційний феномен економічних поведінкових стереотипів повсякдення.

В статье рассматривается социальный капитал как индикационный феномен экономических поведенческих стереотипов повседневности.

The paper considers social capital as an indicative phenomenon of economic behavioral stereotypes in everyday life.

Ключові слова: *соціальний капітал, економічні орієнтації.*
Ключевые слова: *социальный капитал, экономические ориентации.*

Keywords: *social capital, economic orientations.*

Розуміння людьми економічних закономірностей життя суспільства, рівень їхньої економічної свідомості значною мірою детермінують їхні соціально-політичні та соціально-економічні вибори та соціально-економічне становище країни загалом. Однак, окрім раціональних механізмів (свідомість), поведінку людей детермінують ще й такі феномени, як: довіра, взаємність (реципрокність), самоорганізація та подібне. Останні є нічим іншим як характеристиками такого системного явища, як соціальний капітал. Інакше кажучи, поведінкові стереотипи на поверхні повсякденного буття людини спричинені не якимось окремим фактом, а речами, які виникають і функціонують як системне ціле, тобто в колективі.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2014, оцінка населенням економічної ситуації в Україні є досить низькою. Так, кількість респондентів, котрі оцінюють економічну ситуацію як “дуже добру”, становить лише 0,4%. Водночас “дуже поганою” її вважають 23,9% опитаних. Для порівняння: у 1994 р. ці показники становили відповідно 1,9% та 38,4%; у 1998 р. – 0,1% та 44,6%; у 2002 р. – 0,3% та 25,1%; у 2004 р. – 0,3% та 18,3%; у 2008 р. – 0,2% та 15,3%; у 2011 р. – відповідно 0,4% та 13,9% [1, с. 16].

Тепер поглянемо, як оцінюють економічну ситуацію в країні представники різних соціально-демографічних та соціально-професійних груп населення. Так, серед керівників немає тих, хто оцінює економічну ситуацію як “дуже погану” або “дуже добру”. Оцінки респондентів даної соціальної групи – в діапазоні від 2 балів (так вважають 9,1% опитаних) до 8 балів (такої думки дотримуються також 9,1% респондентів). Найбільш негативно оцінюють економічну ситуацію фермери (33,3% респондентів даної категорії оцінюють її як “дуже погану”), домогосподарки (24,1%), безробітні (22,6%), правоохоронці, військові (21,4%), різнороби (19,7%), працівники сільгосп підприємств.

Залежно від сектору зайнятості найбільш негативно оцінюють ситуацію ті, хто не працює. Так, 21,1% опитаних даної категорії вважають її дуже поганою. Найбільш “лояльну” оцінку дають респонденти, котрі працюють у приватному секторі. Лише 15,5% з них оцінюють економічну ситуацію як “дуже погану” (при цьому 0,5% працівників даного сектору зайнятості вважають її “дуже доброю”).

Жінки більш “жорстко” оцінюють економічну ситуацію, аніж чоловіки. Зазначимо, що 19,9% жінок-респондентів вважають її “дуже поганою”. Лише 0,8% респондентів (як чоловіків, так і жінок) оцінюють економічну ситуацію як “дуже добру”. Серед вікових груп населення “жорсткіше” оцінюють економічну ситуацію респонденти середнього віку та пенсіонери, більш “лояльно” – молодь до 30 років.

Серед освітніх груп населення найбільш негативні оцінки нинішній економічній ситуації в країні дають громадяни з початковою загальною освітою – 27,5% респондентів даної групи оцінюють економічну ситуацію як “дуже погану”. Серед громадян з базовою загальною середньою освітою (тобто неповною середньою) таких 20,6%, з початковою вищою (середньою спеціальною) – 18,9%, повною загальною середньою – 16,7%. Найбільш лояльно оцінюють економічну ситуацію громадяни з базовою вищою освітою (бакалавр). Серед даної категорії населення лише 10,5% оцінюють економічну ситуацію як “дуже погану”. Серед респондентів з повною вищою освітою (спеціаліст, магістр) таких 13,5%.

Нині населення України постало перед необхідністю вибору між ринковим і державним (плановим) регулюванням економіки. Як свідчать результати досліджень, більшість населення не визначилась щодо певного варіанта регулювання економіки. Деяко переважає чисельність громадян, котрі орієнтуються на ситуацію з низькими цінами при дефіциті товарів. Поступово зменшується чисельність прихильників “ринкової ситуації”, для якої характерними є високі ціни за відсутності товарного дефіциту. Найбільше прихильників “ринкової” ситуації серед підприємців, дрібних бізнесменів, учнів. Хоча і серед цих соціально-професійних груп має місце тенденція зниження “симпатії” до ринкових реалій.

Ринкову ситуацію деяко більш позитивно сприймають чоловіки. У “віковому” розрізі лояльніше до ситуації з високими цінами за відсутності товарного дефіциту ставляться молоді люди, більш стримано – респонденти середнього віку і вкрай негативно – пенсіонери. За роки української незалежності зменшилась чисельність прихильників ринкової ситуації і серед респондентів різного освітнього рівня.

Доволі широким є спектр думок і стосовно економічних перетворень в Україні. Приблизно четверта частина населення виступає за повний перехід до ринку. Деяко менше прихильників окремих змін в економічній ситуації.

І доволі чисельною є група прихильників повернення економіки до перебудовного стану. Останнім часом зростає кількість прихильників повного переходу до соціального ринкового господарства. Це певною мірою можна пояснити деяким поліпшенням ситуації в народному господарстві України “передвоєнного” стану.

Вельми важливу роль у здійсненні економічних перетворень у суспільстві відіграє інститут приватної власності і підприємництва. За даними моніторингу – 2014, негативно ставляться до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні 5,6% громадян, скоріше не схвально – 8,8%, скоріше схвально – 39,5% респондентів. А цілком схвалюють розвиток даної інституції 22,1% опитаних. Серед представників різних соціально-професійних груп населення найбільш лояльно ставляться до розвитку приватного підприємництва керівники, спеціалісти технічного профілю, підприємці, дрібні бізнесмени, фермери. Найбільш негативне ставлення до розвитку даної інституції демонструють працівники сільгоспідприємств (22,2% респондентів даної категорії повністю не схвалюють розвиток підприємництва) та пенсіонери, які не працюють (21,0%).

З погляду сектору зайнятості населення найбільш негативно ставляться до розвитку підприємництва громадяни, котрі не працюють (15,3% респондентів даної категорії повністю не схвалюють дану інституцію). Серед тих, хто працює в державному і приватному секторах, негативне ставлення до розвитку приватного підприємництва демонструють 10,3%. Серед представників державного сектору таких 7,5%, приватного – 4,7%. Стосовно статусу зайнятості найбільш несхвально ставляться до розвитку приватного підприємництва респонденти, котрі в даний час не працюють (таких серед даної категорії 15,2%). Повністю не схвалюють розвиток приватного підприємства 7,1% роботодавців, 5,5% самозайнятих, 6,2% найманих працівників. Цілком схвалюють розвиток даної інституції 21,4% роботодавців, 30,1% самозайнятих, 14,0% найманих працівників, 9,3% тих, хто не працює.

Ставлення населення до підприємництва багато в чому визначається віком респондентів. Найбільше підтриму-

ють його розвиток ті, кому до 30 років (22,9% респондентів даної категорії схвалюють розвиток підприємництва). Серед 30–54-річних таких 12,5%, людей пенсійного віку – 7,6%. Серед “освітніх” груп населення найбільш позитивно ставляться до розвитку підприємництва респонденти з повною вищою освітою (серед представників даної категорії 25,4% повністю схвалюють розвиток підприємництва), незакінченою вищою (25,8%). Найменше прихильників інституції приватного підприємництва серед респондентів, котрі не мають початкової освіти, з початковою загальною освітою та базовою загальною середньою.

Для розуміння оцінки громадянами України приватного підприємництва, на наш погляд, цікавою є інформація стосовно того, якою мірою вони згодні працювати на бізнесмена. Так, у 1992 р. тих, хто цілком згодні працювати на приватного підприємця, було 26,7%, у 1994-му – 38,2%, у 1996-му – 34,4%, у 1998-му – 36,9%, у 2000-му – 39,0%. Але вже у 2002 р. таких було лише 14,2%, у 2004-му – 10,1%. Починаючи з 2005 р., чисельність згодних працювати у приватного підприємця зростає від 18,3% (2005 р.) до 21,6% (2010 р.). А за результатами соціологічного моніторингу – 2014, згодні працювати на приватного підприємця 31,2% громадян України, скоріше згодні – 20,1%, скоріше ні – 9,8%. А 26,6% респондентів категорично не згодні працювати у приватного підприємця.

Важливим чинником успішного перебігу ринкових реформ у суспільстві виступають приватизаційні процеси. Як свідчать дані соціологічного моніторингу, після деякого зменшення чисельності противників приватизації землі у 2002 р. (до 27,0%) у 2004 р. спостерігається їх певне зростання (31,4%), у 2006-му – 52,8%, у 2010-му – 51,4% респондентів [1, с. 17].

Серед соціально-професійних груп найбільше противників приватизації землі серед пенсіонерів, які не працюють (46,2%), працівників сільгоспідприємств (35,6%), безробітних (32,3%), держслужбовців (36,4%), некваліфікованих робітників (29,7%), домогосподарок (24,1%), тих, хто не має постійної роботи (27,8%) та ніде не працює (27,1% респондентів). Найбільш позитивне ставлення до

передачі землі у приватну власність демонструють керівники (81,8% респондентів даної категорії скоріше позитивно ставляться до приватизації землі), держслужбовці (62,5%), фермери (83,3%), підприємці (76,9%), дрібні бізнесмени (60,6%).

У “віковому” розрізі найбільш позитивне ставлення до приватизації землі виявляють молоді люди. Так, скоріше позитивно ставляться до приватизації землі 56,6% громадян віком до 30 років. Серед 30–54-річних таких 43,3%, а серед респондентів передпенсійного та пенсійного віку – лише 30,7%. Жінки більш негативно, аніж чоловіки, ставляться до передачі землі у приватну власність.

Якщо більшість населення України позитивно ставиться до приватизації землі, то з приводу купівлі-продажу останньої громадська думка є більш “жорсткою”. Так, серед соціально-професійних груп населення очевидно підтримують купівлю-продаж землі керівники (63,6% респондентів даної категорії схиляються до такої думки), держслужбовці (50,0%), підприємці (38,5%) та фермери (33,3%). Найбільш негативно ставляться до купівлі-продажу землі пенсіонери, які не працюють, безробітні, працівники сільгоспідприємств, люди без постійної роботи.

Ефективність і результативність ринкової трансформації українського суспільства великою мірою детермінується успішністю проведення приватизації державних підприємств. З іншого боку, успішність перебігу приватизаційних процесів залежить від того, як останні сприймаються масовою свідомістю. Як свідчать результати моніторингу – 2014, населення України у переважній більшості негативно ставиться до приватизації великих підприємств. Скоріше негативно цей процес оцінюють 55,5% респондентів, 24,4% не змогли визначитись у даному питанні. Радикально інша “картина” вимальовується у сенсі сприйняття приватизації малих підприємств. Тут чисельність прихильників останньої явно переважає чисельність противників. Так, скоріше позитивно налаштовані стосовно приватизації малих підприємств 43,9% опитаних, а негативно – 26,7%.

Якщо проаналізувати ставлення до приватизаційних процесів з погляду соціально-професійного статусу респондентів, то побачимо, що найбільш позитивно ставляться до приватизації великих підприємств дрібні бізнесмени, підприємці, спеціалісти технічного профілю, учні, правоохоронці. Взагалі ж ставлення більшості соціально-професійних груп до “великої” приватизації є виражено негативним. “Малу” ж приватизацію підтримують не тільки підприємці, а й керівники підприємств, державні службовці, правоохоронці, гуманітарії, учні (аспіранти, студенти).

Аналізуючи ставлення населення до приватизації підприємств з погляду сектору зайнятості, слід зазначити, що найбільш позитивно до приватизації великих підприємств ставляться респонденти, які працюють у приватному секторі (26,3% опитаних даної категорії ставляться до приватизації великих підприємств скоріше позитивно). Серед задіяних у державному секторі таких 18,0%, державному і приватному – 17,2%, тих, хто не працює, – 12,9%. Що ж стосується “малої” приватизації, то працівники всіх секторів зайнятості демонструють виражене позитивне ставлення до цього процесу.

У “статевому” розрізі більш негативно ставляться до “великої” приватизації жінки. До речі, останні більш негативно ставляться і до приватизації малих підприємств (28,9% респондентів жіночої статі скоріше негативно сприймають приватизацію малих підприємств). Скоріше позитивно сприймають цей процес 42,2% жінок, тоді як серед чоловіків таких 53,5%. Серед “вікових” груп населення різко негативне ставлення до приватизації великих підприємств і не вельми “прихильне” до малої приватизації характерне для респондентів старшого віку.

Доволі суттєві відмінності у ставленні до приватизації великих підприємств існують у респондентів залежно від місця проживання. Якщо в столиці ставляться негативно до “великої” приватизації лише 41,0% опитаних, то у великих містах цей показник становить 54,7%, малих – 59,8%, у селах – 56,7%. Вельми характерною є значна чисельність респондентів, що не визначились зі своїм ставленням як до “великої”, так і “малої” приватизації.

Слід зазначити, що не оминули державні підприємства і певні деградаційні процеси. Нові дисбаланси, дефіцит необхідних ресурсів, труднощі зі збутом, податковий прес – усе це штовхає їх на економічну “боротьбу” проти держави, до таких форм господарювання, які (хоча й полегшують виживання) породжують конфронтацію з місцевою владою, інтересами держави і суспільства. Таким чином, дефекти моделі та політики реформ відбиваються на учасниках останньої, на становищі та соціальних якостях “старих” і “нових” класів, деформують їхню соціально-економічну поведінку. А це, своєю чергою, знецінює ставлення людей до нових економічних структур, послаблює їх інтерес до бізнесу, знижує темпи і результативність процесів економічних перетворень.

Як свідчить зазначене, останнім часом у свідомості населення простежується тенденція доволі негативного оцінювання економічної ситуації в Україні загалом, зростання чисельності громадян, котрі вважають за необхідне повернення економіки України до дореформеного стану. Нині необхідним є зміцнення усвідомлення того, що психологічна підготовка нації є неодмінною умовою успішного проведення радикальних економічних реформ. По-перше, люди бізнесу зацікавлені у толерантності громадської думки, яка здебільшого саме в “нових капіталістах” вбачає джерело всіх бід. По-друге, зростання чисельності тих, хто відкрив свою справу, вкрай важливе як незворотна умова ринкової суспільної трансформації. При цьому цікаво подивитись на “бажаний шлях” України крізь призму громадської думки. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2014, 15,1% респондентів підтримують прихильників соціалізму, 13,9% – капіталізму, 23,9% опитаних не підтримують ні “соціалістичний”, ані “капіталістичний” шлях розвитку української держави.

Якщо докладніше проаналізувати соціально-економічні і політичні преференції громадян України, то побачимо (виходячи з даних моніторингу), що комуністичну течію (орієнтацію) підтримують 3,9% респондентів, соціалістичну – 8,5%, соціал-демократичну – 10,0%, “зелених” – 2,0%, лібералів – 2,5%, християнських демократів – 3,8%. При

цьому 14,7% громадян орієнтуються на націонал-демократів, 5,0% – на націоналістів. Жодну політичну силу не підтримують 11,1% респондентів, 14,7% – остаточно не визначили своєї позиції.

У контексті досліджуваної проблеми важливим бачиться аналіз сприйняття масовою свідомістю рівня доходів громадян у сучасному українському суспільстві. З погляду сектору зайнятості найбільш “ринково” сприймають диференціацію у доходах працівники приватного сектору. Хоча лише 8,6% з них вважають, що між доходами людей повинна бути велика різниця. Серед респондентів державного сектору такої думки дотримуються 6,8%, державного і приватного – 5,2%, а серед тих, хто не працює, – 4,2%. У плані “статусного” підходу найбільш революційно налаштовані роботодавці – 14,3% опитаних даної категорії дотримуються думки, що між доходами людей повинна бути велика різниця. Серед самозайнятих таких 11,5%, найманих працівників – 6,2%, тих, хто не працює, – 4,5%. Основна ж маса респондентів (незалежно від сектору зайнятості) вважає, що між доходами людей повинна бути лише деяка різниця.

Менш одноманітним є підхід до диференціації доходів населення респондентів різних освітніх груп. Так, думки про те, що між доходами людей повинна бути велика різниця, дотримуються 6,1% респондентів з вищою освітою, 15,8% – з базовою вищою, 6,9% – з початковою вищою, 7,8% – з повною загальною середньою, 3,6% – з базовою загальною середньою, 5,0% – з початковою загальною. Громадяни ж, котрі не мають початкової освіти (таких 83,3%), вважають, що між доходами людей повинна бути лише деяка різниця. Власне, такої думки, хоча й не так “яскраво” вираженої, дотримуються представники усіх “освітніх” груп населення.

Характерним і показовим у цьому контексті є ставлення різних соціально-демографічних та соціально-професійних груп населення до рівня заробітної плати. Якщо поглянути, як ставляться до даної проблеми працівники різних секторів зайнятості, то побачимо, що найбільш радикально налаштовані ті, хто працює в приватному сек-

торі. Доволі чітка картина “окреслюється” в сенсі ставлення до рівня заробітної плати представників різного статусу зайнятості. Так, якщо серед роботодавців 78,6% тих, хто проти обмеження рівня зарплати, то серед респондентів-самозайнятих таких 59,8%, найманих працівників – 55,3%, а тих, хто не працює, – лише 47,6%. Водночас за обмеження рівня заробітної плати виступають 7,1% роботодавців, 21,4% самозайнятих, 13,6% найманих працівників, 18,1% тих, хто не працює. Чоловіки більш “революційно”, аніж жінки, ставляться до проблеми верхньої межі заробітної плати. У “віковому” розрізі найбільш консервативно налаштовані працівники передпенсійного й пенсійного віку. Серед освітніх груп населення не виступають проти обмеження рівня заробітної плати лише респонденти, котрі не мають початкової освіти. Працівники ж усіх інших освітніх груп дотримуються думки, що заробітна плата не повинна мати верхньої межі.

Під економічними реформами люди здебільшого розуміють піднесення рівня життя. Тобто у громадській думці домінують уже звичні за соціалістичних часів (хоча й не реалізовані) гасла “піднести рівень життя”, “навести лад”, “упровадити соціалістичну справедливість”. А заходи суто ринкових перетворень – приватизація, розвиток підприємництва тощо – не потрапляють у ранг першочергових. Поряд з тим проведення справді радикальних ринкових перетворень (зі структурною перебудовою промисловості, банкрутством нерентабельних підприємств, масовим безробіттям) може відвернути від підтримки реформ навіть ті соціальні групи, котрі сьогодні висловлюються на їх підтримку. Взагалі ж, посилення негативізму населення України стосовно ринкових реформ детермінується саме важкими наслідками проведення останніх.

Саме недостатньо виважена політика держави в плані ринкового реформування економіки може активізувати процес повернення до цінностей комуністичного тоталітарного суспільства. Хоча більшість населення України відкидає комуністичну систему цінностей, патерналістські установки і переконання (орієнтації) ще дуже поширені. А головною характеристикою патерналізму є відсутність

у людей особистої відповідальності, як за власну долю, так і за долю суспільства загалом.

Як свідчать результати моніторингу, основна маса населення України вважає, що захист населення від економічних труднощів повинен бути завданням держави. Такої думки дотримуються 73,4% громадян, які працюють у державному секторі, 71,7% – у приватному, 76,8% тих, хто не працює. Аналогічний рівень патерналізму спостерігається і щодо статусу зайнятості респондентів. У “віковому” розрізі найбільш патерналістично налаштовані громадяни передпенсійного і пенсійного віку. Лише 9,0% респондентів даної вікової групи дотримуються думки, що люди повинні самі створювати собі умови для життя, незалежно від уряду. Серед вікового діапазону 30–54 роки таких 17,3%, молоді (до 30 років) – 24,0%. Жінки дещо більш “патерналістичні”, аніж чоловіки.

Дещо більш диференційованою є картина патерналістських устремлінь громадян різних освітніх груп населення. Лише 5,0% респондентів з початковою загальною освітою вважають, що люди повинні самі створювати собі умови для життя. Серед громадян з повною вищою освітою таких 15,5%, базовою вищою – 26,3%, початковою вищою – 17,5%, незакінченою вищою – 22,6%, повною загальною середньою – 18,0%, базовою загальною середньою – 14,4%. А серед людей, котрі не мають початкової освіти, зовсім немає “патерналістичних”. До речі, найбільш патерналістично налаштовані мешканці невеликих міст. Лише 12,7% респондентів даної категорії вважають, що люди самі повинні створювати собі умови для життя. Серед киян таких 18,9%, мешканців великих міст – 16,9%, селян – 18,1%.

Нарешті, доцільним бачиться (в контексті аналізу соціально-економічних орієнтацій) розглянути життєві позиції різних соціально-професійних і соціально-демографічних груп населення. Якщо подивитись на цю проблему з погляду сектору зайнятості населення, то можна зазначити, що за колективістську підтримку 42,4% громадян, зайнятих у державному секторі економіки, 32,5% – у приватному, 35,7% – тих, хто одночасно працює в державно-

му і приватному секторах, 45,3% – тих, хто не працює. Аналогічна картина спостерігається і щодо статусу зайнятості громадян, їх “освітнього” рівня і “вікового” виміру.

Успішність перебігу ринкових перетворень великою мірою залежатиме від виваженості політики у сфері соціального захисту населення в нових економічних реаліях. Політика держави із забезпечення соціальної захищеності працівників може (і повинна) базуватись на основі взаємної відповідальності, взаємних зобов'язань обох сторін. При цьому головним у соціальній політиці повинен бути обов'язок держави гарантувати законодавчо, соціально й економічно нормальні (для періоду ринкової суспільної трансформації) умови для самостійного життя, свободу вибору життєвого шляху, сфери діяльності, свободу нести повну відповідальність за свої дії, “платити” за них рівнем особистого добробуту і становища в суспільстві.

За умов переходу українського суспільства до соціального ринкового господарства великої значущості набуває наявність продуманої й ефективної системи професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки працівників, адекватної реаліям сучасного економічного життя. Така система дасть змогу, у остаточному підсумку, більш повно й цілеспрямовано реалізувати здібності (і плани) представників різних соціально-професійних, освітніх та вікових груп населення з урахуванням ринкової кон'юнктури.

Література

1. *Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг* : у 2 т. / За ред. д. екон. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.1. – С. 15–18.
2. *Штопка П. Доверие – основа общества* / Штопка П. ; пер. с. польск. Н.В.Морозовой. – М. : Логос, 2012. – 445 с.
3. *Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії* / Остром Е. ; пер. з англ. Т.Монтян. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.
4. *Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп* / Олсон М. пер. с англ. – М. : ФЭИ, 1995. – 165 с.